

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בראשית, תשס"ו
מספר 624מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

תורת החינוך

הנלמדת מסיפורה של המשפחה הראשונה בתולדות האנושות

פרשת בראשית מציגה את סיפור בריאת העולם, ששיאו בהיווצרות נזר הבריאה - האדם. "זה ספר תולדות אדם", נאמר בפרשתנו (ה:א), וכוונת הכתוב היא שסיפורי התורה ומעשי גיבוריה הם בבחינת קיצור תולדות האנושות, שכן ביכולתם לגשר בין העבר לעתיד תוך הצגת משמעויות נצחיות ולקחים אוניברסליים. לספרי התנ"ך נודעה מאז ומתמיד עוצמה חינוכית כבירה, הן בעבור היחיד והן בעבור הכלל, וכפי שקבע צבי אדר בחיבורו הקלסי 'הערכים החינוכיים של התנ"ך': "אנו, המרבים לקבול על דלותה של ספרותנו ככוח מחנך, בל נשכח שעם ספר התנ"ך נמצאת תחת ידינו הספרות המחנכת והמעולה ביותר".¹

א. סיפור חטאם של אדם וחווה ולקחי החינוכיים

בפרשת בראשית מוצג אדם הראשון כמרכז היקום הנברא על ידי אלוקים. מעלתו הייחודית של האדם, בניגוד לבעלי החיים, מתמצית במילים "בצלמנו כדמותנו" (א:כו). למעשה, שלטונו של האדם בארץ מקביל לממשלתו של אלוקים בשמים. בת זוגו, שלימים תזכה בשם חווה, נוצרת מצלעו וייעודה לשמש "עזר כנגדו" (ב:יח). שתי מצוות מוטלות על המין האנושי לשם מילוי תפקידו: האחת קשורה בטבעו של האדם כיצור חי, ובדומה לבעלי החיים הוא מצווה על "פרו ורבו ומלאו את הארץ" (א:כח); השנייה מקורה ברוח אלוקים הממלא אתו: "וכבשה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ" (שם).

בהמשך הפרשה נאמר: "ויטע ה' א-להים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר" (ב:ח). גן זה הוא בית גידולה האידאלי של האנושות - המרחב הטבעי והתרבותי שבגבולותיו יכולים בני האדם לפרות ולרבות, תוך התפתחות חברתית מתמדת המושתתת על אורח חיים מוסרי. 'עץ החיים' ו'עץ הדעת טוב ורע', שניטעו בגן העדן, מסמלים את חובתו המשולשת של האדם לאדמה ("לעבדה ולשמרה") שהיא המספקת את הצרכים הגופניים שלו, לבני האדם זולתו ולשאר היצורים החיים בעולם.²

¹ צ' אדר, הערכים החינוכיים של התנ"ך, ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, עמ' 39-40.

² ראה גם: א' שביד, הפילוסופיה של התנ"ך כיסוד תרבות ישראל, תל-אביב 2004, עמ' 70-71.

דא עקא שאדם הראשון בגד בייעודו זה; הוא הפר את איסור הא-ל שלא לאכול מפרי עץ הדעת; הוא נכשל מוסרית בנצלו לרעה את יכולת הבחירה החופשית הטבועה בו. חטאו של אדם היה כפול - לא זו בלבד שהתחמק מלקיחת אחריות אישית על מעשיו, אלא אף הפנה אצבע מאשימה כלפי הזולת. האדם בחר להטיל את האחריות על אשתו, והיא מצדה גלגלה את האחריות על הנחש. אדם וחווה מצטיירים כדמויות בעלות שיפוט מוסרי לקוי, כאנשים נעדרים מודעות למגבלותיהם האנושיות, שניסיונם להתרחק מאלוקים מלווה בשקרים ובהסתתרות. מאחר שלאדם וחווה לא היו הורים או מורים שיעצבו את דרכם, "לקח על עצמו" הקב"ה את תפקיד המחנך האידאלי. התבוננות מעמיקה בפסוקים המתארים את פרשת חטא עץ הדעת מלמדת כי הקב"ה מבקש לברר את השתלשלות האירועים ביסודיות. בניגוד לבני האדם, אין הוא נחפז להאשים, ובוודאי שלא להעניש, מבלי לברר את העובדות לאשורן. שאלותיו הנוקבות לבני הזוג נועדו לעורר בהם מודעות עצמית. בקריאתו של הקב"ה לאדם הראשון – "אֵיכָה?" - טמון מסר חינוכי הנוגע לכל אדם ואדם: עליך להיות נוכח, להיות חיי אמת שאינם מאופיינים בהתכחשות עצמית ובתירוצים, לשמור על נאמנות לערכיך הפנימיים המוסריים.³ לשאלת "אֵיכָה" לא מתלווה אזכור של החטא. אדם מיתמם ואומר כי הסתתר משום היותו עירום, ולא משום שחטא באכילת הפרי האסור. תגובתו של אלוקים: "מי הגיד לך כי עירם אתה? המן העץ אשר צויתך לבלתי אֲכֹל ממנו אכלת?" (ג:יא). זוהי תגובה מאלפת ביותר, שכן נעדרת ממנה האשמה ישירה. בניגוד לאדם שמטיל את האשמה על חווה (והיא, בתורה, מאשימה את הנחש), הקב"ה, כאמור, מברר ביסודיות את השתלשלות העניינים. גם העונשים המושטים על אדם, חווה והנחש מנומקים היטב (פס' יד-ט), והם נקבעים על רקע מציאות שבה שלושת העבריינים אינם מכירים בחטאם ואינם נוטלים אחריות על מעשיהם. הנה כי כן, התהליך החינוכי המרתק שמתבצע באורך רוח, שלב אחר שלב, מעורר בלב הקורא את הפרשה רושם עצום.

ב. סיפור קין והבל - הטרגדיה הנגרמת עקב אבדן הסמכות ההורית

חז"ל מדגישים כי אדם הראשון הביא מיתה לעולם, בבחינת "כי ביום אֲכָלְךָ ממנו מות תמות" - מיתה לאדם, מיתה לחווה, מיתה לתולדותיו (בראשית רבה ט"ז, ו). לשון אחר: כישלונם המוסרי של בני הזוג הקרין גם על הדורות הבאים, בראש ובראשונה על שני צאצאיהם הראשונים - קין והבל. עיקריו של הסיפור על ריב האחים התקדימי מוכרים לכל: שני הבנים מייצגים את הדור הראשון שנאלץ להתמודד עם הקיום האנושי מחוץ לגן עדן. קין, עובד האדמה, רצח את אחיו הצעיר הבל, רועה הצאן. המניע לרצח היה קנאתו של קין על שאלוקים העדיף - מסיבה שאינה מצוינת בתורה - את מנחתו של הבל על מנחתו שלו. קין ניסה לכסות על הרצח, אך אלוקים אינו מניח לו להתחמק מהכרה במעשהו הנורא. עם זאת, אין הקב"ה מטיל על קין עונש ההולם את חומרת המעשה, אלא הופך אותו לנע ונד בארץ, כשהוא נושא אות מיוחד "לבלתי הפות אותו כל מצאו" (ד:א-טו).

הסיפור של רצח הבל בידי קין מעורר שאלות נוקבות: כיצד ייתכן שהאדם אשר נברא בצלם אלוקים יבצע את הפשע החברתי והמוסרי החמור ביותר? האם קיים קשר מהותי בין חטא עץ הדעת לבין מעשהו ההרסני של קין, שמשמעותו הייתה הכחדה של רבע מאוכלוסיית העולם באותה שעה? ומה ביכולתנו ללמוד מן הדו-שיח המתמשך שמקיים הקב"ה עם קין לפני הרצח ולאחריו?

ראשית, עלינו להבין שקין והבל, בדיוק כמו אדם וחווה, אינם מופיעים בתורה רק כדמויות פרטיות, אלא כדמויות מייצגות המתמודדות עם מצוקות המשותפות לכלל האנושות, בייחוד כאלה הנוצרות בכור ההיתוך המשפחתי בכל זמן ובכל מקום. שנית, לאחר שני הפסוקים המתארים את הולדתם של שני הבנים (פס' א-ב) נעלמים אדם וחווה מן הסיפור, כביכול אין מעשה הרצח ותוצאותיו הטרגיות נוגעים אליהם כלל. רק לקראת סיום הפרק מזכירה התורה כי

³ נ' ציון, "מידה נגד מידה: על תוצאות האכילה מן העץ", בתוך: ת. ציון (עורכת), סיפורי ראשית: רב-שיח על שאלות אנושיות בספר בראשית, תל-אביב 2002, עמ' 112.

אדם וחווה הביאו לעולם בן נוסף, ואמו נתנה לו את השם שת - "כי שת לי א-להים זרע אחר תחת הבל כי הרגו קין" (פס' כה). מסתבר, אפוא, כי לצד הפסיביות שאפיינה את אישיותם של אדם וחווה גאו בהם רגשות הכאב והתסכול לנוכח חוסר יכולתם למנוע את רצח בנם הצעיר בידי אחיו, וטרגדיה זו הייתה לטראומה המכוננת של חייהם. שלישית, וזהו הדבר החשוב מכול - בעקבות אבדן השליטה על הבנים (כיום היינו מגדירים את התופעה בשם "אבדן הסמכות ההורית") "נאלץ" אלוקים להתערב במתרחש ובעצם ליטול על עצמו את תפקיד מחנכו המושלם של קין.

מפשט הכתוב איננו מבינים מהי הסיבה המדויקת שבעטייה שעה "ה' אל הבל ואל מנחתו, ואל קין ואל מנחתו לא שעה" (פס' ד-ה).⁴ מכל מקום, בעקבות הדחייה השרירותית לכאורה של מנחתו, חווה קין רגש עז של תסכול וקנאה. אהבתו של קין לאלוים נכזבה. התפרצות הזעם שלו לובתה, מן הסתם, מחמת חולשתם וסבילותם של אדם וחווה. ברגע המכריע שבו נזקק קין למילה מרגיעה, ליד מלטפת, למבט אוהב, הפגינו אביו ואמו ריחוק ואדישות. כהורה רגיש פנה אלוים לקין כדי לברר את פשר מצב רוחו הקודר: "למה חרה לך ולמה נפלו פניך? הלוא אם תיטיב שאת, ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ, ואלך תשוקתו ואתה תמשל בו" (פס' ו-ז). במשפט האחרון, שפירושים רבים ניתנו לו, מבקש הקב"ה לחזק את כוחותיו המוסריים של הבן הנדחה ולציידו בעצה טובה לחיים: הלוא אם תעשה טוב, יהיה בידך יתרון (שאת). ואם לא תיטיב, החטא רובץ לפתחך, ואף שאלך תשוקתו עדיין תוכל למשול בו ולהתגבר עליו.

לקין הוענקה אפוא יכולת הבחירה החופשית. גם כאן ישנה מטרה חינוכית מובהקת: אמנם, האדם נברא עם יכולת לחטוא, אבל בו-בזמן ביכולתו לעמוד בפיתוי, ואם חטא - לחזור בתשובה. האחריות למעשיו הועברה אליו, כמי שמסוגל לשלוט ברגשותיו וביצוריו. ייתכן שקין התרשם מהנעימה הרכה והאבהית שליוותה את דבריו של אלוים, שכן בעקבות השמעתם הוא בא בדברים עם הבל: "ויאמר קין אל הבל אחיו" (פס' ח). התורה אינה מפרטת מה נאמר בין שני האחים (ודוק: מילת המפתח 'אח', החוזרת כמה וכמה פעמים בסיפור, רומזת לחובתו של האדם ליצור אחווה ביחסיו עם הזולת),⁵ אולם ניתן להניח שקין נקט תחילה ניסיון הידברות. רק לאחר שיזמה זו נכשלה, "ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (פס' ח). מסתבר שאלימות קשורה באילמות, בחוסר היכולת לפתור קונפליקטים רגשיים באמצעות שימוש יעיל בשפה ובמילים.

הכתוב אינו מתאר את תחושותיו של הבל, ולא מוסר דבר על תגובותיהם של ההורים על מעשה הרצח. פעם נוספת "נאלץ" אלוים להיכנס לעובי הקורה: "ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך?" (פס' ט). פנייתו הראשונית של הקב"ה לקין לאחר ביצוע הרצח שקולה ומאופקת. הכעס והגמול יכולים להמתין עד לסיומו של התהליך החינוכי. רק לאחר שקין מיתמם בהשיבו: "לא ידעתי, השמר אחי אנכי?", מחריף אלוים את הטון: "מה עשית? קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" (פס' י). גם כאן האמירה היא עדינה ותקיפה בעת ובעונה אחת. קין אינו מואשם ישירות ברצח, כי אם מעומת עם השקר של תשובתו. לאמתו של דבר, אין דבר נעלם מפני הקב"ה שיכול לשמוע את צעקת הדם מתוך האדמה, ולכן הוא ממשיך ואומר: "ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך. כי תעבד את האדמה לא תספ תכחה לך, נע ונד תהיה בארץ" (פס' יא-יב). העונש הגדול ביותר שיכול להיות מושת על קין אינו הוצאתו להורג, שהרי אין מטרת העונש לנקום בפושע אלא להיטיב את דרכו. עונשו של קין הוא עצם הכרתו את פוטנציאל הרע שבתוכו.

⁴ המדרש (בראשית רבה כב, ז) מבקש להשלים את החסר ולהציג אפשרויות שונות: לפי הדעה האחת, הוויכוח היה בנושא חלוקת הרכוש (אחד נטל את הקרקעות, ואחד נטל את המטלטלין. זה אמר: חלוק בגדיך! וזה אמר: פרח מעל האדמה!), יש מי שטוען שבין האחים נתגלעה מחלוקת הקשורה בנושא פולחני-דתי (כל אחד מן השניים הצהיר: בתחומי בית המקדש ייבנה). ואילו אחרים סבורים כי המניע לסכסוך היה מאבק על אישה (מי יזכה להתחתן עם חווה, או לפי שיטה אחרת עם התאומה היתרה שנולדה עם הבל).

⁵ י' רוזנסון, "אחים ואחווה וחיבתו של מלים מנחות בספר בראשית", **שמעתין**, כ"ג (85-86) תשמ"ו, עמ' 14-7.

סוף-סוף מקבל עליו קין את האחריות במלואה: "גדול עֲוֹנִי מִנְשׁוּאָה. הֵן גִּרְשַׁת אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה וּמִפְּנִיךָ אֶסְתֵּר, וְהִיִּיתִי נֹעַ וְנָד בְּאֶרֶץ וְהָיָה כָּל מִצְאֵי יִהְרֹגֵנִי" (פס' יג-יד). נפשו הסוערת נעה ונדה ואינה יודעת מנוח. קין מכיר בחומרת המעשה שביצע ובעצם מצפה אולי לעונש חמור יותר מזה שאלוקים ייעד לו, אך הקב"ה אינו מענישו ביותר מכך, לפי הכלל החינוכי "שאינן עונשים את האדם עד שמזהירים אותו" (ספרי דברים קעג, יב). גם האות המיוחד שטבע בו אלוקים "לבלתי הפות אתו כל מִצְאוֹ" (פס' טו)⁶ נועד לספק לו מקלט והגנה, ולא לגנותו. הרגע שבו מקשיב קין לצו מצפוניו ולקולה של ההשגחה האלוקית הסובבת אותו, הוא גם הרגע שבו מתגייסת נשמתו לתיקונו ולשיקומו של המין האנושי.

אחריתו של קין מבטאת אף היא את עמידתו בסטנדרטים החינוכיים שקבע הקב"ה: "וידע קין את אשתו ותהר ותלד את חנוך, ויהי בנה עיר ויקרא שם העיר כשם בנו חנוך" (פס' יז). קין בוחר לעצב את חייו באמצעות בנייה, לא הרס. הדחפים היצריים והאנוכיים ששלטו באישיותו עד לפעולת הרצח של הבל אחיו מפנים כעת את מקומם להכרה בערך החיים. שתי פעולות אלו - העמדת דור המשך ובניית עיר - נובעות מהפניית כוחות הנפש החיוביים שבאדם לאפיקים יצירתיים ואלטרואיסטיים. שתיהן מבטאות אמונה בעתיד המין האנושי. דרך ארוכה עבר קין מאז היותו משועבד לרגשות הקנאה, הייאוש והזעם שגאו בו ושהביאו אותו לעברי פי פחת, ועד למעשה התיקון שהוא נקודת ציון בהתפתחות הציוויליזציה האנושית. שיטת החניכה המופלאה של אלוקים הביאה לשיקומו המלא של הרצח, שחש עצמו כאסיר עולם מחמת רגשות אשמה והשתוקקות לתיקון עצמי. רגישותו המוסרית של קין מתעצמת מכוחו של גורם מרכזי אחד, שגם רמזו בשמו של בנו, חנוך - פעולת החינוך.

ג. חינוך ומוסר בהקשר הפנים-משפחתי - לקחים לעתיד

ההשוואה בין סיפור חטא עץ הדעת לסיפור קין והבל היא מרתקת. בשתי ההתרחשויות האדם מוזהר לפני החטא ובשתייהן הוא מפר את ציוויו של הא-ל. בשני המקרים אלוקים פונה אל האדם לאחר ביצוע העברה ומנסה לברר עמו מה אירע, ולבסוף החוטא מגורש ממקום הימצאו אל מקום אחר. במונחים משפטיים, אלוקים הוא זה שממלא את כל הפונקציות הקשורות בהעמדה לדין - "הוא החוקר (אף שאין הוא זקוק לחקירה לבירור העובדות, ותכליתה לאפשר לנאשמים להשמיע את טיעוניהם), הוא התובע והוא גם השופט המרשיע בדין וגוזר את העונש"⁷.

ואולם יש נקודות שבהן שונים שני הסיפורים שוני מהותי. אדם וחוה ביצעו עברה שבין אדם למקום (אי-מילוי אחר ציוויו של אלוקים), ואילו קין ביצע עברה שאין חמורה ממנה בתחום שבין אדם לחברו. אדם וחוה הודו במעשה, אף כי ביקשו לגלגל את האשמה על הזולת. קין, לעומת זאת, ניסה להכחיש את דבר הרצח. רק לאחר חילופי הדברים בינו לבין אלוקים זעק: "גדול עֲוֹנִי מִנְשׁוּאָה". בהכרת עומק חטאו הגיע קין למדרגה שהוריו לא זכו לה.

אסכם ואומר כי רבים הם הלקחים החינוכיים שעולים מסיפור חטאיה של המשפחה הראשונה בתולדות היקום, ובעיקר בולטים הדברים בדור הבנים. התורה מדגישה כי יכולת ההידברות הנאותה בין בני-אדם מסוגלת להציל חיים, ומנגד היא מחנכת אותנו להגיב בזעזוע ובחומרה לכל מעשה רצחני. אצטט מדברי הרב משה צבי נריה זצ"ל על סיפור קין והבל:

חייב העולם להתחיל וללמוד מבראשית. למען דעת כי חיי אדם קודש הם, שסכסוך רעיוני אינו חייב להיפתר רק על ידי כוח. יש מקום בעולם להשקפות מנוגדות וצריך לשרור בעולמנו חופש דעות וחופש מחשבות.⁸

אלימות קנאית היא פרי הכישלון ליצור תקשורת מילולית המבוססת על סובלנות וכבוד הדדי בין הבריות. כוח הבחירה החופשית שניתן לאדם עשוי לסייע לו להעפיל לפסגות הטוב, החסד

⁶ בשאלת חומרת עונשו של קין ראה גם: א"מ דרשוביץ, **צדק מבראשית: עשרה מעשי אי-צדק בדרך לעשרת הדיברות ולמשפט המודרני**, חיפה ואור יהודה 2003, עמ' 45-52.

⁷ ד' פרידמן, **הרצחת וגם ירשת: משפט, מוסר וחברה בסיפורי המקרא**, תל-אביב תש"ס, עמ' 21-22.

⁸ מ"צ נריה, **נר למאור**, המכון התורני אור עציון, תשס"א, עמ' 110.

והקדושה, או לחילופין לדרדר אותו לשאול תחתיות. פיתוח תחושת האחריות האישית היא אמצעי מרכזי בכיבוש היצר ובמניעת התנהגות הרסנית.

המחדלים של אדם וחיה בחינוך בניהם הותירו את הזירה להשגחה העליונה ש"לקחה על עצמה" את תפקיד המחנך האידאלי. תורת החינוך הנלמדת מפרשת בראשית מתווה את השלבים העיקריים בהתייחסותם של הורים ומחנכים אל ילדיהם-תלמידיהם שסרחו: פנייה ראשונית עניינית בניסיון לברר את המניעים למעשה, תוך הישמרות מפני כעס מוגזם; מתן אפשרות למבצע העברה להודות בעצמו כי נהג בדרך שלילית; אופן נתינת העונש מלווה בהסבר, מתוך הקפדה על מידתיות ביחס לחומרת העברה, ולבסוף - מעקב אחרי הנענש על מנת לבחון אם חל שיפור בהתנהגותו.

במדרש מצינו כי בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, "נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה, מעשי כמה נאים ומשובחים הם! וכל מה שבראתי - בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך" (קהלת רבה ז, יג). הכרה זו, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך, צריכה ללוות כדבר שבשגרה את כולנו - הורים ומחנכים - במאמץ המתמיד לעיצוב נפשו של הדור הצעיר. רמתם המוסרית של הבנים היא בדר"כ תוצאה ישירה מהחינוך שהם מקבלים בבית הוריהם, ובידינו הדבר להנחותם בדרך של "ואתה תמשל בו".

פרופ' משה קוה
נשיא האוניברסיטה